

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ

Μαρία Ν. Αντωνοπούλου

Τα τελευταία 25 περίπου χρόνια οι δυτικές κοινωνίες και μαζί με αυτές η παγκόσμια κοινωνία βρίσκεται ενώπιον ανακατατάξεων που συνιστούν μειζονος σημασίας μεταβολές. Πολλοί θεωρούν ότι οι ανακατατάξεις αυτές διαμορφώνουν ποιοτικές διαφορές, που μας εισάγουν σε μια νέα εποχή, αυτήν της παγκόσμιας κοινωνίας της πληροφορίας και της επικοινωνίας.

Στο επίκεντρο των μεταβολών θεωρείται ότι βρίσκεται η τεχνολογία της πληροφορίας και της επικοινωνίας. Καθώς η πληροφορική και οι τηλεπικοινωνίες έχουν καταλάβει όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, η έννοια της πληροφορίας υποκαθιστά στην αντίληψή μας για τη σύγχρονη κοινωνία οικείες, καθιερωμένες έννοιες. Η βιομηχανική, καπιταλιστική, μαζική, καταναλωτική, αλλά και αστική, φιλελεύθερη, δημοκρατική και πλουραλιστική κοινωνία μεθερμηνεύεται ως «κοινωνία της πληροφορίας». Όπως θα δούμε, η έννοια της πληροφορίας στο ρόλο αυτό, στη νέα αυτή περιγραφική και εν ταυτώ ερμηνευτική λειτουργία που της ανατίθεται, φορτίζεται με αξιακά περιεχόμενα, με άλλοτε θετικές και άλλοτε αρνητικές συμπαραδηλώσεις, ενώ καταγράφει σαφείς αξιολογικούς προσανατολισμούς. Αλλά, πριν προχωρήσουμε οφείλουμε νομίζω να αναφερθούμε εν συντομία στις ανακατατάξεις και τις μετατοπίσεις που δημιούργησαν την ανάγκη των εννοιολογικών αυτών ανασυντάξεων.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η σταθερή οικονομική ανάπτυξη των δυτικών βιομηχανικών χωρών, τις πρώτες δεκαετίες μετά τον 2ο παγκόσμιο πόλεμο, δημιούργησε την πεποίθηση και την αισιοδοξία ότι έχουμε αφήσει πίσω μας οριστικά τα προβλήματα και τις αντιφάσεις της βιομηχανικής κοινωνίας, όταν μάλιστα τα οφέλη από την οικονομική ανάκαμψη εκφράστηκαν και στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου των χωρών της Δύσης. Η αντίληψη αυτή συζητήθηκε ευρύτερα, άσκησε επιρροή, αλλά και άρχισε να αμφισβητείται ήδη στις αρχές της δεκαετίας του '70 και μάλιστα μετά την πετρελαϊκή κρίση του 1973, οπότε άρχισε να συνειδητοποιείται ότι οι δυτικές οικονομίες είχαν εισέλθει σε ύφεση, σε οικονομική κάμψη, η οποία και έθεσε σε αμφισβήτηση τόσο τις ιδέες, όσο και τις ρυθμίσεις

του μεταπολεμικού κρατικού παρεμβατισμού, του οικονομικού σχεδιασμού και του κράτους-πρόνοιας.

Αλλά από τα μέσα της δεκαετίας του '70 μπορούμε να παρακολουθήσουμε με σχετική σαφήνεια την ανέλιξη μιας νέας παγκόσμιας πραγματικότητας. Η παραδοσιακή διαίρεση του κόσμου ανάμεσα σε σχετικά λίγες χώρες που εξειδικεύοντο στη βιομηχανική παραγωγή και το υπόλοιπο κόσμο που ασχολείτο με την αγροτική παραγωγή και την παραγωγή πρώτων υλών, δεν ισχύει πλέον, καθώς πολλές χώρες της περιφέρειας έχουν επιτυχώς διεισδύσει στην παγκόσμια αγορά ως παραγωγοί βιομηχανικών προϊόντων, ενώ οι προηγμένες καπιταλιστικές χώρες σταδιακά μετασχηματίζονται σε «μεταβιομηχανικές» κοινωνίες (Αντωνοπούλου, Σ., 1997-Mittelman, 1995-Frobel, e.al., 1980).

Η εκβιομηχάνιση των χωρών της περιφέρειας όπως είναι γνωστό, είναι αποτέλεσμα της εξαγωγής κεφαλαίων με τη μορφή άμεσων επενδύσεων από τα κέντρα του καπιταλισμού στον υπόλοιπο κόσμο, διαδικασία που πήρε σημαντικές διαστάσεις του δεκαετία του '60 και εντεύθεν. Η δημιουργία σύγχρονων βιομηχανικών μονάδων με την πρωτοβουλία των πολυεθνικών εταιρειών στις χώρες της περιφέρειας συνοδεύτηκε συχνά από το κλείσιμο αντίστοιχων μονάδων στα παραδοσιακά βιομηχανικά κέντρα των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών, διαδικασία που οδήγησε στη σταδιακή εκβιομηχάνιση των κεντρικών καπιταλιστικών χωρών, τα αποτελέσματα της οποίας, κυρίως η ανεργία βιομηχανικών εργατών, άρχισαν να γίνονται ιδιαίτερα αισθητά από τα μέσα της δεκαετίας του '70 (Frobel, e.al., 1980-Blueston & Harrison, 1982-Coriat & Petit, 1991). Όπως δείχνουν οι σχετικές μελέτες, η ανεργία στα κέντρα του καπιταλισμού έχει προ πολλού πάψει να είναι κυκλικού χαρακτήρα και ανεδείχθει σε μόνιμο και επίμονο χαρακτηριστικό των δυτικών κοινωνιών. Περισσότερο να τονίσει κανείς ότι η ανεργία στις χώρες της περιφέρειας αριθμεί εκατοντάδες εκατομμύρια ανθρώπων, που αγωνίζονται για απλή επιβίωση και υπό συνθήκες απόλυτης εξαθλίωσης στα όρια των κοινωνιών αυτών, κατάσταση η οποία οφείλεται βεβαίως στην καταστροφή των παραδοσιακών φυσικών, η αγροτικών οικονομιών που επιτάχυνε η μεταπολεμική εκβιομηχάνισή τους.

Αλλά η έξοδος του βιομηχανικού κεφαλαίου από τα κέντρα του καπιταλισμού στον υπόλοιπο κόσμο, σε αναζήτηση φθηνών εργατικών χεριών και των λεγόμενων φορολογικών παραδείσων, δημιούργησε ένα παγκόσμιο σύστημα παραγωγής. Ενώ σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους είχαμε να κάνουμε με μια παγκόσμια αγορά, δηλαδή με τη διακίνηση εμπορευμάτων σε όλο τον κόσμο, σήμερα πέραν τούτου έχει δημιουργηθεί ένα σύστημα βιομηχανικών παραγωγικών μονάδων που χωροθετούνται σε διαφορετικά σημεία του πλανήτη, αλλά ελέγχονται και διευθύνονται από τις πολυεθνικές. Έτσι ενώ η παραγωγή έχει αποκε-

ντρωθεί σε παγκόσμια κλίμακα, η διεύθυνση και ο έλεγχός της συγκεντρώνεται στα στρατηγεία των πολυεθνικών στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες. Παράλληλα προς αυτή τη διαδικασία έχει δημιουργηθεί μια επίσης παγκόσμια αγορά για το χρηματιστικό κεφάλαιο (O' Brien, 1992). Μπορούμε να μιλούμε για ένα παγκόσμιο σύστημα εμπορικού, χρηματιστικού και παραγωγικού - βιομηχανικού κεφαλαίου, που ελέγχεται και διευθύνεται από τις κεντρικές καπιταλιστικές χώρες (Αντωνοπούλου, Σ., 1997). Τόσο το χρηματιστηριακό όσο και το βιομηχανικό κεφάλαιο αναπτύσσει τη δραστηριότητά του σε πολλά, συγχρόνως και χωρίς διάκριση και περιορισμούς σημεία του πλανήτη. Σήμερα έχουμε πράγματα να κάνουμε με μια νέα παγκόσμια διάσταση του κεφαλαίου (Douglas, 1997)¹.

Οι εξελίξεις αυτές δεν θα ήσαν δυνατές χωρίς την τεχνολογία της πληροφορίας, τους ηλεκτρονικούς δηλαδή, υπολογιστές και τις σύγχρονες ψηφιακές τηλεπικοινωνίες. Η τεχνολογία της πληροφορίας καθώς δημιουργεί ένα παγκόσμιο δίκτυο ικανό να μεταφέρει με μεγάλη ταχύτητα την πληροφορία από το ένα στο άλλο άκρο του πλανήτη (Dertouzos, 1991), καθιστά δυνατό το συντονισμό, τη διεύθυνση και συνεπώς τον έλεγχο του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος από τα εμπορικά, τα βιομηχανικά και τα χρηματιστικά επιτελεία των κεντρικών καπιταλιστικών χωρών (Αντωνοπούλου, Σ., 1997). Εξίσου σημαντικό είναι ότι η ίδια αυτή τεχνολογία υπεισέρχεται στην άμεση παραγωγική διαδικασία στις ανά τον κόσμο σύγχρονες βιομηχανικές μονάδες, που λειτουργούν σε σημαντικό πλέον βαθμό με τηλεκατευθυνόμενα συστήματα αυτοματοποιημένης παραγωγής (Morris-Suzuki, 1984-Murgrav, 1989), τα λεγόμενα συστήματα ευέλικτης μεταρρύθμισης (Flexible manufacture). Οι σύγχρονες μηχανές είναι ευέλικτες με την έννοια ότι αναπροσαρμόζονται εύκολα και μπορούν να επιταχύνουν την παραγωγή διαφορετικών, ειδικών προϊόντων με σχετικά απλές αλλαγές στα προγράμματα των υπολογιστών που τις κατευθύνουν. Η αυτοματοποίηση που επιτυγχάνεται με την εφαρμογή της πληροφορικής τεχνολογίας καταργεί, όπως είναι φανερό, πολλές θέσεις εργασίας επιδεινώντας έτσι το πρόβλημα της ανεργίας στα κέντρα του καπιταλισμού.

Παράλληλα οι μηχανές αυτές καταγράφουν με κάθε σαφήνεια τον ακραίο χαρακτήρα που έχει πάρει στις μέρες μας, ο καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα στο σχεδιασμό, τη σύλληψη του σχεδίου και την εκτέλεση της παραγωγής των αγαθών, ή αλλιώς η διάσπαση της πνευματικής από τη χειρωνακτική εργασία. Το κεφάλαιο δια των μηχανών αυτών και της πληροφορικής τεχνολογίας έχει αφομοιώσει όλες τις ποιοτικές και μαζί και τις μηχανικές διαστάσεις της εργασίας σε όλους τους τομείς της παραγωγικής δραστηριότητας. Καθίσταται έτσι ικανό να λειτουργεί σε όποιο περιβάλλον ανθρώπινου εργασιακού δυναμικού επι-

λέγει. Αυτό ερμηνεύει την πρωτοφανή κινητικότητα του κεφαλαίου στις μέρες μας. Αυτό ερμηνεύει επίσης το γιατί μπορεί με τόση ευκολία να παρακάμπτει τις αντιστάσεις, να διατηρεί συνθήκες πλεονάσματος εργατικού δυναμικού και να εισάγει τις λεγόμενες ευέλικτες μορφές εργασίας, όχι μόνο στις παραδοσιακές μητροπόλεις της βιομηχανίας, αλλά σε όλον τον κόσμο και σε μαζική κλίμακα.

Η έξοδος του βιομηχανικού κεφαλαίου από τα κέντρα του καπιταλισμού προς τον υπόλοιπο κόσμο συνοδεύτηκε από την παράλληλη σταδιακή μετατόπιση των οικονομικών δραστηριοτήτων στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες από τη βιομηχανία στις υπηρεσίες, υπηρεσίες που είναι απαραίτητες για τη διαχείριση και τον έλεγχο του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, την παραγωγή γνώσης και τεχνολογίας, καθώς και υπηρεσίες συνηρημένες με τη διακίνηση των εμπορευμάτων και την κατανάλωση. Οι υπηρεσίες έχουν αναδειχθεί σε πρωτεύουσα πλέον δραστηριότητα των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 οι υπηρεσίες αντιπροσωπεύουν περισσότερο από το 2% του ΑΕΠ των ΗΠΑ, ενώ η μεταποίηση, η ενέργεια, τα μεταλλεία και οι κατασκευές αντιπροσωπεύουν μόνο ένα 25% του ΑΕΠ και η αγροτική παραγωγή ένα 3%. Ανάλογα ποσοστά χαρακτηρίζουν και τις υπόλοιπες κεντρικές καπιταλιστικές χώρες (OECD, 1993, Harvey, 1995: 175). Την εξέλιξη αυτή καταγράφουν με κάθε σαφήνεια οι σχετικές έρευνες, που εντοπίζουν νέες κατηγορίες εργαζομένων. Πολλοί ομιλούν σήμερα για την ανάδυση νέων κοινωνικών τάξεων, που τείνουν να υποκαταστήσουν τις γνωστές παραδοσιακές τάξεις των εργατών, όχι μόνον του μαύρου αλλά και του λευκού κολάρου. Καταγράφεται, πιο συγκεκριμένα ως κοινωνική τάξη, αυτή της «γνώσης» και των «υπηρεσιών». Πρόκειται ακριβώς για τους εργαζόμενους στην παραγωγή της πληροφορικής τεχνολογίας, τους επονομαζόμενους και «εργάτες γνώσης» και για τους εργαζόμενους στην εξυπηρέτηση και τη χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών.

Αλλά, η πληροφορική έχει περιέλθει σε μαζική χρήση μέσω του προσωπικού υπολογιστή. Καθώς προσαρμόζεται ταχύτατα και πολύ εύκολα σε κάθε είδους ειδικές συνθήκες, γίνεται μαζικό μέσο δραστηριότητας, μαζικό εργαλείο, βρίσκεται σε κάθε χώρο. Ο ηλεκτρονικός υπολογιστής διαμεσολαβεί και διεκπεραιώνει ένα μεγάλο, όλο και μεγαλύτερο μέρος από τις επαφές μας με όλων των ειδών τους οργανισμούς, κρατικούς και μη. Και σήμερα πλέον και ένα μέρος από τις διαπροσωπικές μας σχέσεις, το τηλέφωνο και το τηλεμοιότυπο υποκαθίστανται σταδιακά από το ηλεκτρονικό ταχυδρομίο. Μπορούμε όχι μόνο να έχουμε πρόσβαση, αλλά να επικοινωνούμε και να μοιραζόμαστε πάσης φύσεως χρήσιμες πληροφορίες, αλλά να επικοινωνούμε και να μοιραζόμαστε τις σκέψεις, ή τα συναισθήματά μας εσχάτως μέσω του γνωστού διαδικτύου, του Internet.

Η πληροφορική τεχνολογία έχει κυριαρχήσει και στη βιομηχανία του θεάματος και της ψυχαγωγίας και προσδιορίζει επίσης, το πολιτιστικό προϊόν καθ' εαυτό. Έφερε λοιπόν, στο προσκήνιο την αισθητική της μαζικής κουλτούρας του συγκριτισμού αισθητικών στιλ και πολιτισμικών στοιχείων και παραδόσεων. Ο συγκριτισμός και η ανάμειξη διαφορετικών, ή και αντιθετικών αισθητικών και πολιτισμικών στιλ αποτελούν συστατικά του υπερθεάματος, που μεταπλάθει την εικόνα της ανθρωπότητας που παίρνουμε κυρίως από τους δέκτες των τηλεοράσεων, σε μία «υπερπραγματικότητα», σε ένα «αντίγραφο του οποίου έχει χαθεί το πρωτότυπο», όπως προφανώς έχει παρατηρηθεί (Kumar, 1996: 184).

Αλλά δεν είναι μόνον η εικόνα της, είναι η παγκόσμια πραγματικότητα, που χαρακτηρίζεται από ετερογένεια, ρευστότητα, αποσπασματικότητα και έλλειψη συνοχής. Η παγκόσμια πραγματικότητα διαμορφώνεται ως μία διαρκής μετατόπιση από το ένα στο άλλο σημείο του πλανήτη, από το ένα στο άλλο τοπίο, διαφορετικών ιστορικών παραδόσεων και κουλτούρας κοινωνικό περιβάλλον. Από το ένα τοπίο στο άλλο. Η παγκόσμια πραγματικότητα είναι μια συνεχής μεταβολή από το ένα τοπικό, πολιτιστικό, ιστορικό και αισθητικό πλαίσιο στο άλλο. Πρόκειται ακριβώς για τις διαφορετικές, πολλαπλών πολιτισμικών τρόπων κοινότητες ανθρώπων που συνδέει η πληροφορική τεχνολογία και μεταποιεί σε εικόνα της παγκόσμιας κοινωνίας η δορυφορική τηλεπικοινωνία (Freidman, 1988: 456-457). Με αυτή την έννοια ζούμε στο «παγκόσμιο χωριό». Με αυτή την έννοια ζούμε σε μια μεγάλη κοινότητα επικοινωνίας και αλληλεξάρτησης. Είναι όμως, κόσμος συνεννόησης, συμμετοχής και αλληλεγγύης, όπως θεωρούν όσοι τονίζουν τις θετικές πλευρές της πληροφορικής τεχνολογίας, ή κόσμος της αφαίρεσης, της απομόνωσης και ολοκληρωτικής εξάρτησης του ανθρώπου από τις μηχανές; Συνεπώς κόσμος ακραίας αλλοτρίωσης και απώλειας νοήματος; (Ang, 1988).

Τα ερωτήματα είναι κρίσιμα και εξαιρετικά πολύπλοκα. Δεν είναι λοιπόν, ακατανόητη η κρίση θεωρητικών παραδειγμάτων που χαρακτήρισε την περασμένη δεκαετία και η σύγκριση ιδεολογικοπολιτικών λόγων που σε μεγάλο βαθμό χαρακτηρίζει και τη δεκαετία στο τέλος της οποίας βρισκόμαστε, αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας την αμηχανία που δημιούργησε η κατάρρευση, ακριβέστερα η ραγδαία αποσύνθεση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού μεταξύ 1989 και 1992². Αλλά την αμηχανία διαδέχθηκαν θεωρητικές ανακατακευές, που θέλησαν να εννοήσουν τις αναδυόμενες πραγματικότητες, ως καταστάσεις που αφήνουν πίσω τους οριστικά τις κύριες συνθήκες που χαρακτήριζαν τις δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες για ενάμισο περίπου αιώνα και πάντως μέχρι το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Οι δυτικές κοινωνίες ονομάστηκαν όχι μόνο «μεταβιομηχανικές», αλλά και «μεταφορντικές» κοινωνίες της ευελιξίας, κοινωνίες της πλη-

ροφορίας και της επικοινωνίας, ενώ η κατάσταση που διαμορφώνεται χαρακτηρίστηκε ως «μεταμοντέρνα κατάσταση» (Harvey, 1995: 125-197).

Δεν μπορούμε να εκθέσουμε εδώ στις λεπτομέρειες τους τις αντιλήψεις αυτές. Εκείνο όμως, στο οποίο θέλουμε να σταθούμε είναι οι κοινοί τόποι που τις χαρακτηρίζουν ως προς τον τρόπο που διαχειρίζονται την πληροφορική τεχνολογία. Αναγνωρίζουν κατ' αρχήν ως αυταπόδεικτη τη σημασία της και τη συλλαμβάνουν ως λίγο πολύ την ποιητική αυτία των ειδοποιών κοινωνικών συνθηκών του σημερινού κόσμου. Διαφέρουν όμως, στον τρόπο που αξιολογούν τις συνθήκες αυτές και στον τρόπο που αποτιμούν τις συνέπειες της πληροφορικής τεχνολογίας στη μελλοντική πορεία της κοινωνίας μας.

Επί παραδείγματι, το ρεύμα της λεγόμενης «ευέλικτης εξειδίκευσης», που έχει ασκήσει μεγάλη επιρροή την τελευταία δεκαετία, υποστηρίζει ότι οι ελεγχόμενες από τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές μηχανές ευέλικτης μεταποίησης έχουν ήδη δημιουργήσει τους όρους υπέρβασης των τρόπων μαζικής παραγωγής του φορντικού μοντέλου. Υποστηρίζεται ότι στο μεταφορντικό καθεστώς που δημιουργείται, οι μεγάλες βιομηχανικές μονάδες μαζικής παραγωγής αντικαθίστανται από μικρές μονάδες που παράγουν εξειδικευμένα ποιοτικά προϊόντα και σπηρίζονται όχι στην εργασία του ανειδίκευτου εργάτη, αλλά σε εκείνη του εξειδικευμένου τεχνίτη. Θεωρούν, λοιπόν, ότι αναβιώνουν συνθήκες δημιουργικής εργασίας και δημιουργούνται οι όροι μεγαλύτερης απόδοσης προς όφελος όλων των εμπλεκόμενων μερών, κεφαλαίου, εργασίας και της ευρύτερης κοινωνίας. Θεωρούν ότι οι συνθήκες αυτές είναι δυνατό να αλλάξουν αυτόν τούτο το χαρακτήρα του καπιταλισμού και να οδηγήσουν σε ένα είδος δημοκρατίας των μικροπαραγωγών (*yeoman demogracy*), σε μία δικαιότερη κοινωνία, κοινωνία αλληλεγγύης και ελευθερίας (Piore & Sobel, 1984-Kuman, 1996: 42).

Όπως είναι φανερό, οι απόψεις αυτές που έχουν μάλιστα χαρακτηριστεί ως νεοπροϋντινικές (Kuman, 1996: 64), συγκλίνουν με παραδοσιακά φιλελεύθερες αντιλήψεις, που ταυτίζουν την πρόοδο με την ανάπτυξη της γνώσης και την αποτελεσματικότητα της τεχνολογίας, τις οποίες και εκλαμβάνουν ως τις ουσιαστικές προϋποθέσεις της ευημερίας, της επέκτασης της ελευθερίας, της δημοκρατικής συνεννόησης και της ειρηνικής διευθέτησης των διαφορών ατόμων και κοινωνιών.

Στον αντίποδα βρίσκονται απόψεις που συνδέουν την πληροφορική τεχνολογία ευθέως με τη δράση του κεφαλαίου και το μηχανισμό της εξαγωγής της υπεραξίας, οπότε την αναγνωρίζουν όχι ως μέσο ανακούφισης, ή μείωσης του ανθρώπινου μόχθου, αλλά αντιθέτως ως νέο τρόπο εκμετάλλευσης που συνεπάγεται νέες μορφές καθυπόταξης και ανελευθερίας. Ορισμένοι μαρξιστές μάλιστα, διατυπώνουν την άποψη ότι η πληροφορική τεχνολογία και η αυτοματοποίηση

της παραγωγής στην ακραία της απόληψη οδηγεί στην κατάργηση της ζωντανής εργασίας, της πηγής της υπεραξίας. Οδηγεί συνεπώς στην κατάργηση του κεφαλαίου, προοιωνίζεται την κατάργηση του καπιταλισμού (Ramtin, 1991).

Αλλά, είναι τόσο καθολική η επιβολή της πληροφορικής τεχνολογίας στη συνείδηση της σημερινής κοινωνίας, ώστε πολλοί ομιλούν περί του «τρόπου της πληροφορίας» κατ' αναλογία του «τρόπου παραγωγής». Δεν είναι μόνον «για πρώτη φορά» όπως λέγουν, «μπορούμε να μιλούμε για πάγκόσμια οικονομία, γιατί μπορούμε να διαθέτουμε την πληροφορία ταυτοχρόνως σε όλα τα σημεία του πλανήτη», είναι επίσης, που η ανάδυση του «τρόπου της πληροφορίας με τα ηλεκτρονικά συστήματα επικοινωνίας αλλάζει τον τρόπο που σκεπτόμαστε... και υπόσχεται να αλλάξει επίσης τη μορφή της κοινωνίας» (Poster, 1994: 174).

Ο Lyotard εισήγαγε την ιδέα αυτή, από το 1979. Την ιδέα δηλαδή, ότι η πληροφορική τεχνολογία «αλλάζει την καταστατική θέση της γνώσης» στη σύγχρονη κοινωνία, μετασχηματίζοντας κατά τρόπο ριζικό τον «κοινωνικό δεσμό» (Lyotard, 1988: 29-41). Έκτοτε η συζήτηση μετατοπίστηκε στην ανάδειξη της σημασίας κοινωνικών συμπεριφορών, ατομικών και συλλογικών πρακτικών και επικοινωνιακών στρατηγικών, που αμφισβητούσαν εμπράκτως τους καθιερωμένους τρόπους έκφρασης και τους θεσμούς ατομικής και συλλογικής δράσης της δυτικής βιομηχανικής κοινωνίας. Τονίσθηκε ιδιαίτερα η υποχώρηση του εργασιακού κινήματος και η εμφάνιση νέων κοινωνικών μειοψηφιών, ή ομάδων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, εθνοτικών και αντιρατσιστικών κινήματων. Από πολλές πλευρές επίσης χαιρετίσθηκε η αναβίωση ιστορικό-πολιτισμικών τοπικισμών, ή και περιφερειακών εθνικισμών (Kumar, 1996: 51, 122).

Στο ευρύτερο αυτό πλαίσιο, κατ' εξοχήν η μεταμοντέρνα προβληματική στάθηκε στο ότι η πληροφορική τεχνολογία έφερε στο προσκήνιο και επέβαλε την πολυπολιτισμική κατάσταση που χαρακτηρίζει το σημερινό κόσμο. Η διεύρυνση των επικοινωνιακών δικτύων και των τηλεπικοινωνιών, έκανε δυνατή την κατάργηση των κοινωνικών αποστάσεων και επέτρεψε την αυθόρμητη αλληλοδιείσδυση πολιτισμών και τρόπων επικοινωνίας, την άρση της απόστασης πομπού και παραλήπτη της πληροφορίας, ομιλητή και αποδέκτη του μηνύματος. Υποστηρίζεται επίσης, ότι η ίδια συνθήκη, ως άλλη πλευρά της, αποσυνθέτει και τουλάχιστον μεταλλάθει την προνομιακή θέση που έχει ο εκφέρων λόγο έναντι του αποδέκτη, εντός της άμεσης σχέσης μεταβίβασης μηνύματος και πληροφορίας. Θεωρείται έτσι, ότι εντός της κατάστασης αυτής υπονομεύονται αποτελεσματικά όλες οι αξιωματούχες αποφάνσεις και όλα τα είδη εξουσιαστικού λόγου. Παραγνωρίζεται όμως, το ότι η επικοινωνιακή σχέση που διαμεσολαβείται από την πληροφορική τεχνολογία αφενός είναι απρόσωπη, αφετέρου επιτείνει

τη συνθήκη της απομόνωσης και της εξατομίκευσης που χαρακτηρίζει τα μαζικά μέσα επικοινωνίας εν γένει. Δεν δημιουργεί όρους συμμετοχής σε άμεσες διαπροσωπικές κοινωνικές σχέσεις. Αντιθέτως, μεταθέτει τη συμμετοχή σε νοηματικές και πολιτισμικές κοινότητες πέρας του άμεσου habitus των ανθρώπων, στην εικονική υπερπραγματικότητα των ηλεκτρονικών μέσων, τηλεόρασης και διαδικτύων. Για τούτο δεν αίρει, αλλά επιτείνει την «εξουσία» που ασκείται από τα πολιτικά και άλλα κέντρα, που έχουν υπό τον έλεγχό τους τα μέσα αυτά³.

Όμως η μεταμοντέρνα προβληματική εντοπίζει τη σημασία και εξυμνεί το ιδιαίτερο, το διαφορετικό, το πολιτισμικά αδιάφορο, για να τονίσει τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους τα ανθρώπινα άτομα βρίσκονται σήμερα, σε συνεχώς μετατοπιζόμενα και μεταβαλλόμενα «σταυροδρόμια διακίνησης πληροφορίας και γνώσης» (Lyotard, 1988: 56). Υποστηρίζει λοιπόν, ότι στις σημερινές συνθήκες αναδύεται ο μεταμοντέρνος άνθρωπος ως «αποκεντρωμένος εαυτός» (Fatherstone, 1988: 209-210), ή ως «αποκεντρωμένο υποκείμενο» (Poster, 1994: 178, 183). Το τελευταίο αντιπαράκειται προς το αυτόνομο, ορθολογικό και εξουσιαστικό υποκείμενο του διαφωτισμού και των κυρίαρχων κοσμοθεωρητικών και ιδεολογικοπολιτικών ρευμάτων της νεωτερικότητας. Στη θέση του ορθολογικού υποκειμένου η μεταμοντέρνα προβληματική προβάλλει την ιδέα της υποκειμενικότητας που διαμορφώνεται ως μια αποσπασματική και μεταβαλλόμενη ταυτότητα και παράγεται κατά τη διαπλοκή των πολλαπλών και ασυνεχών κοινωνικών πλαισίων και καταστάσεων εντός των οποίων βρίσκεται το κοινωνικό άτομο (Poster, 1990: 6-16). Δι' αυτού του τρόπου και εντός αυτών των συνθηκών, θεωρείται ότι ο μεταμοντέρνος άνθρωπος απελευθερώνεται από τους περιορισμούς και τους καταναγκασμούς της εργαλειακής ορθολογικότητας που ενσωματώνουν οι θεσμοί της μεταμοντέρνας κοινωνίας⁴. Ο μεταμοντέρνος άνθρωπος ευδοκίμει σε συνθήκες ανάμειξης αντιφατικών κωδικών επικοινωνίας, πολυπλουραλιστικής συμπλοκής νοηματικών και αισθητικών μορφών. Αλλά, η αδιάκοπη, αδιαλείπτως ελευθεριάζουσα και νεωτερίζουσα αναζήτηση αισθητικοποιημένου νοήματος δεν μπορεί να υπάρξει και να ανθίζει παρά σε συνθήκες απεριόριστης ανοχής και άνευ όρων ατομικής ελευθερίας (Seidman, 1994: 9-21).

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε ότι οι απόψεις που εξετάσαμε θέτουν στο επίκεντρο της προσοχής τους την τεχνολογία της πληροφορίας και της επικοινωνίας και επ' αυτής οικοδομούν τις εκτιμήσεις τους για το χαρακτήρα και τις προοπτικές της σύγχρονης κοινωνίας. Όπως, όμως, είδαμε στην ανάλυση που προηγήθηκε, η πληροφορική τεχνολογία υπηρετεί τον έλεγχο και τη διαχείριση της παγκόσμιας οικονομίας από το πολυεθνικό κεφάλαιο. Υπηρετεί την αναπαραγωγή του κεφαλαίου σε όλα τα σημεία του πλανήτη. Υπερβαίνει και καταργεί

για τούτο όχι μόνον τα κρατικά και τα εθνικά, αλλά και όλα τα σύνορα. Τοπικά, πολιτισμικά, κοινωνικά. Καθιστά το κεφάλαιο ευέλικτο, ικανό να αναπροσαρμόζει και να εντάσει στη λογική του τις κατά τόπο και περίσταση κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες, εντός των οποίων ανά τον κόσμο επιλέγει να δράσει (Harvey, 1995: 294-295). Κινούμεθα άραγε, προς ένα καπιταλιστικό ολοκληρωτισμό, ο οποίος θα ισοπεδώσει ότι έχει απομείνει από τους πολιτισμούς και τους τρόπους κοινωνικής ζωής και αισθητικής έκφρασης, που δεν έχει ακόμα αφομοιώσει; Πολλοί πιστεύουν ότι «η κοινωνία της πληροφορίας στον εικοστό πρώτο αιώνα θα είναι μια πολύ πιο ομοιόμορφη και ομοιογενής κατάσταση» (Melody, 1994: 260), ενώ από ουδενός της προσοχής διαφεύγει ότι κυρίαρχη κοινωνικοοικονομική πολιτική σε όλο τον κόσμο είναι αυτή του εκσυγχρονισμού. Της προσαρμογής δηλαδή, για μια ακόμα φορά, των επιμέρους κοινωνιών ανά τον πλανήτη στις αναγκαιότητες της παγκόσμιας δράσης του κεφαλαίου, στην ανάγκη καπιταλιστικής συσσώρευσης. Βρισκόμαστε λοιπόν, ενώπιον μιας νέας κοινωνικής βαρβαρότητας, που απειλεί πλέον, όχι μόνον τον τέως Τρίτο Κόσμο, αλλά αυτή τούτη τη δυτική κοινωνία;

Αλλά όσο αφελές είναι, πιστεύουμε, να υποστηριξεί κανείς ότι μπορεί η πληροφορική τεχνολογία από μόνη της να οδηγήσει στη χειραφέτηση του ανθρώπου, την απελευθέρωση της ανθρωπότητας από το μόχθο, την ανάγκη και την επιβολή, άλλο τόσο αδόκιμο είναι, νομίζουμε, να την αρνείται ως καθ' εαυτήν τρόπο χειραγώγησης, κυριαρχίας και υποτέλειας, αγνοώντας το νοηματικό εύρος που μπορεί να διαχειρίζεται και τον πολιτισμικό πλουραλισμό που μπορεί να υπηρετήσει.

Ανεξαρτήτως, όμως, από το αν συμφωνεί, ή διαφωνεί κανείς με το σύνολο, ή με επιμέρους στοιχεία των αντιλήψεων αυτών, οφείλει να παρατηρήσει ότι παρά τις διαφορές και τις αντιθέσεις του, οι διαπιστώσεις και τα επιχειρήματά τους διαπλέκονται με αποφάνσεις, που καταφάσκουν με λιγότερο ή περισσότερο τελεσιδικό τρόπο τις αξίες της ελευθερίας επιλογής, της αυτονομίας, της δημοκρατικής ανοχής, της κοινωνικοπολιτικής ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Ακόμα και η τάση του μεταμοντέρνου ιδιώματος, που επιμένει στην αδιαφορία για γενικές δεσμευτικές ρυθμίσεις και εξαίρει την ατομική ιδιοτυπία και τον ακραίο ατομισμό είναι υποχρεωμένη να προϋποθέτει ως συνθήκη ύπαρξής της αυτές τούτες τις αξίες και τις ρυθμίσεις που θεωρεί έκπτωτε, ή παρωχημένες (Πρβλ. Habermas, 1993: 380-383). Εντέλει, στις μέριμνες όλων περιλαμβάνεται η διασφάλιση συνθηκών και ρυθμίσεων που επιτρέπουν και θα επιτρέπουν και στο μέλλον, την ελευθερία της επιλογής και την κοινωνική αλληλεγγύη, τη διεύρυνση του δημοκρατικού τρόπου κοινωνικής συνύπαρξης των ανθρώπων.

Όχημα των αξιών αυτών, όπως είναι φανερό, ελπίζουμε, από όσα έχουμε ως εδώ εκθέσει, φέρεται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο η τεχνολογία της πληροφοροφίας. Η έννοια της παγκοσμιότητας, της αποκέντρωσης, πολλώ μάλλον της πληροφοροφίας και της επικοινωνίας είναι επαρκώς αφηρημένες, ώστε είναι επιδεκτικές των νοηματικών και αξιακών περιεχομένων που τους αποδίδονται. Διατυπώνουν δι' αυτού του τρόπου θεωρητικές αποφάνσεις και προτάσεις όχι ως αξιολογικά ουδέτερες έννοιες, αλλά ως αξίες-ιδέες, για να θυμηθούμε τον Μαξ Βέμπερ, ως έννοιες με αξιολογικά περιεχόμενα, έννοιες που περιλαμβάνουν τα νοήματα με τα οποία τις εμπλουτίζει η κοινωνική ζωή (Weber, 1988: 194-214, 1991: 106-128).

Νομίζω ότι δεν θα ήταν αβάσιμο εάν λέγαμε ότι βρισκόμαστε στο δρόμο προς μία νέα *γνωστική-αξιακή σύνθεση*. Ότι ανιχνεύουμε ένα νέο αξιογνωστικό προσανατολισμό, που θα αφήσει πίσω του τόσο τον άκραιο συγκριτισμό της μεταμοντέρνας ομιλίας, όσο και την αναλγησία του εκσυγχρονιστικού λόγου. Τόσο η πρώτη όσο και ο δεύτερος, θα μπορούσε να θεωρήσει κανείς, ότι αποτελούν συμπτώματα της αμηχανίας μας να αρθρώσουμε νόημα συλλογικής και ατομικής δράσης. Όμως όλες οι απόπειρες να περιγραφεί και να κατανοηθεί ο σύγχρονος πλανητικός κόσμος της πληροφορικής, - κόσμος της τεχνολογικής, αποσιώπησης, νοηματικά αποψλωμένης ιδιαιτερότητας και της ιστορικής ταυτότητας. Κόσμος της αναζήτησης εναλλακτικής ταυτότητας -, φέρουν άλλοτε ρητή και άλλοτε υπορόρητη την αναζήτηση του αξιογνωστικού προσανατολισμού, που καθημεροποιημένος και συνθετικός όλων των πλευρών της ζωής, όπως θα ήθελε ο Μαξ Βέμπερ, θα επενδύει με νόημα την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, θα «καθιστά σαφές και συνεκτικό το νόημα της καθημερινής λεπτομέρειας», όπως θα ήθελε ο John Dewey (στο Roty, 1985: 147), θα συνέχει τον «βιούμενο κόσμο» και θα καθιστά τελεσφόρα την προσπάθεια απόκρουσης των εισβολών και παραβιάσεων της αυτοδιάθεσης και αυτοδιαχείρισής του, όπως θα ήθελε ο Habermas.

Μια τέτοια αξιογνωστική ενότητα, μια τέτοια ανασυγκρότηση του λόγου, ένα νόημα του ευ ζην υπό τις παρούσες συνθήκες, δεν μπορεί παρά να περιλαμβάνει τις ιδέες της δημοκρατίας, που καταργεί όποια κριτήρια αποκλεισμού. Συνεπώς, τις ιδέες της αυτονομίας, της αυτοδιάθεσης και της ελευθερίας επιλογής ατόμων, ομάδων και κοινωνιών, όπως βεβαίως και αυτήν της κοινωνικής δικαιοσύνης. Ιδέες, που σε όλες τις ιστορικές περιστάσεις και συνθήκες εντός των οποίων οι άνθρωποι αποπειράθηκαν να ανιχνεύσουν και να πραγματοποιήσουν το περιεχόμενό τους, συνεκδέχεται η μία την άλλη. Και τούτο γιατί από τη μία μεριά οι ιδέες αυτές καταφάσκουν τη διαφορά, την κοινωνική, ιστορική και πολιτισμική διαφορά. Την καθιστούν δικαίωμα, ενώ συγχρόνως την αίρουν, χωρίς βεβαίως να την καταργούν, σε διάλογο και επικοινωνία, σε «επικοινωνιακό λόγο», όπως

θα έλεγε ο Habermas, σε λόγο συνεκτικό και για τούτο δεσμευτικό των μερών που συνδέει σε ενότητα, σε κοινότητα λόγου και πολιτισμού, σε κοινωνία ανθρώπων. Από την άλλη μεριά οι ίδιες αυτές ιδέες, επειδή ακριβώς συλλαμβάνουν την ανθρώπινη κοινωνική ιδιαιτερότητα ως καθολικότητα, τον άνθρωπο ως κοινωνιο-ιστορικό και για τούτο καθολικό ον (Marx, 1975), είναι που θέτουν ως περιεχόμενά του το λόγο εν κοινωνία και τον καθιστούν «σωφροσύνη», «μεσότητα» και για τούτο «αρετή», όπως θα ήθελε ο Αριστοτέλης.

Παραφράζοντας τον Rotry θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι αξίες αυτές αυτοεπιβεβαιώνονται «επιβάλλουν εαυτές χωρίς να χρειάζεται να θεμελιωθούν οπουδήποτε αλλού»⁵, οπουδήποτε αλλού πέραν της παρουσίας, της αυτοεπιβαλλόμενης παρουσίας και λειτουργίας τους στη συνείδηση της σύγχρονης κοινωνίας. Παρουσίας που αν δεν είναι διηνεκής, είναι πάντως διαχρονική εντός των ορίων της νεοτερικότητας, εντός της συνείδησης της οποίας λειτουργούν εντέλει, ως αυτονόητα, ως αυτονόητες ιδέες, αυτονόητες αφετηρίες του λόγου και της δράσης. Αυτό δεν σημαίνει τίποτα περισσότερο και τίποτα λιγότερο από το ότι είναι στο χέρι μας να τις πραγματοποιήσουμε. Εξακολούθουμε να ζούμε, βρισκόμαστε πάντοτε όχι στο τέλος, αλλά εντός της ιστορίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ Δεν είναι τυχαίο ότι η λεγόμενη παγκοσμιοποίηση έχει γίνει του συρμού σε όλο το φάσμα του δημόσιου λόγου. Όχι μόνον οικονομολόγοι και κοινωνιολόγοι, που προσπαθούν να καταγράψουν και να ερμηνεύσουν τις εξελίξεις, αλλά δημοσιογράφοι, πολιτικοί και ήδη το ευρύ κοινό χρησιμοποιούν τον όρο με την ευκολία του αυτονόητου. Για την έννοια της παγκοσμιοποίησης βλ. B. Jones, 1997 & Koechlin, 1994. Για τις ασάφειες, τη ρευστότητα περιεχομένου και τις ισοπεδωτικές χρήσεις της βλ. Hirst & Thompson, 1996.
- ² Πολλοί θεωρούν ότι η τεχνολογία της πληροφορίας λειτούργησε ως μείζων διαβρωτικός παράγων. Αλλά δεν είναι το θέμα μας εδώ αυτό.
- ³ Η εξέταση των σχέσεων και των τρόπων εξουσίας που διεκπεραιώνουν ή αναπαράγουν τα Μ.Μ.Ε., υπερβαίνει τα όρια της παρούσης εργασίας. Βλ. σχετικά, Σεραφετινίδου Μ., 1991, Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, ο ρόλος των μέσων στην αναπαραγωγή του σύγχρονου καπιταλισμού, β' έκδοση, Αθήνα, Gutenberg, Γ. Βέλτσος, 1985, Για της Επικοινωνία, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτης: 23-30.
- ⁴ Τη συνθήκη αυτή και το αναλογούν βίωμα καταγράφει ως τον πυρήνα της «μη-κοινωνιολογίας» ο Γ. Βέλτσος: «...[η] σημερινή συνθήκη και η αλήθεια της:...αυτό που σήμερα υπάρχει δεν αναπαριστάνεται...δεν συντίθεται, γιατί είναι ασύμμετρο και αποσπασματικό. Και είναι ασύμμετρο και αποσπασματικό, γιατί είναι άσκοπο. Και είναι άσκοπο, γιατί είναι αντιεξουσιαστικό. Και είναι αντιεξουσιαστικό, γιατί προσιδιάζει στις υπεράριθμες υποκειμενικότητες και στις ανεξάντλητες προτιμήσεις, στις πολυσθένειες και τους κατακερματισμούς. Και γι' αυτό, το κυρίαρχο συναίσθημα του μετα-μοντερνισμού -...- ...είναι...η αμφιβολία και η διανγή μας σχέση με τα πράγματα, την κοινωνία και την πολιτική. Ακόμη περισσότερο: με τον εαυτό μας». (Βέλτσος, 1988: 189).
- ⁵ Παρεμβαίνοντας στη διαμάχη Lyotard και Habermas για τη σημασία και το ρόλο της μεταθεωρητικής θεμελίωσης των πολιτικών προταγμάτων της μοντέρνας κοινωνίας, ο R. Rotry γράφει: «...όσοι επιθυμούν όμορφες κοινωνικές αρμονίες επιθυμούν μια μεταμοντέρνα μορφή κοινωνικής ζωής, όπου η κοινωνία ως σύνολο επιβεβαιώνει εαυτήν (asserts itself), χωρίς να ασχολείται να θεμελιώσει εαυτήν (ground itself)», (Rotry 1985: ιδίως σελ. 172-175). Η μετάφραση δική μας. Στην ελληνική μετάφραση του κειμένου του Rotry η πρόταση αυτή αποδίδεται ως εξής: «...εκείνοι που επιδιώκουν ωραίες κοινωνικές αρμονίες στοχεύουν σε μία μεταμοντέρνα κοινωνική ζωή, όπου η κοινωνία επιβεβαιώνεται συνολικά χωρίς ν' αναγκάζεται να αυτο-θεμελιωθεί» (μετφρ. Γ. Σκαρπέλος, στο Γ. Βέλτσος, επιμ. 1990: 116).

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- **Amin, A. & Dietrich.** eds 1991. (1984) *"Towards a New Europe"*, Aidershot: Edward Elgar.
- **Ang, I.**, 1994, *«In the Realm of Uncertainty: The Global Village and Capitalist Postmodernity»*. D. Croyley & D. Mitchell, eds., 1994, 193-213.
- **Αντωνοπούλου, Σ.Ν.**, 1997, *Σύγχρονος Καπιταλισμός και Διεθνής Καταμερισμός της Εργασίας*, Αθήνα: Εκδ. Παταζήση, υπό έκδοση.
- **Barry Jones, R.J.** (1997) *"Globalisation versus Community"*, *New Political Economy*, vol. 2, No 1.
- **Βέλτσος, Γ.**, 1985 *"Για την Επικοινωνία"*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- **Βέλτσος, Γ.** 1988, *Η μη-κοινωνιολογία. Αναλυτική του μεταμοντερνισμού*, Β' έκδοση, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη.
- **Βέλτσος, Γ.** 1990, *Η Διαμάχη. Κείμενα για τη Νεοτερικότητα*, Εισαγωγή Γ. Βέλτσος, Αθήνα, Πλέθρον.
- **Bernstein, R.J.**, ed., 1985, *Habermas and Modernity*, Oxford: Polity Press - Blackwell.
- **Blueston, B. & Harrison, B.**, 1982, *The Deindustrialisation of America: Plant Closing, Community Abandonment and the Dismantling of Basic Industry*, New York: Basic Books.
- **Crowley, D., & Mitchell D.**, eds., 1994, *Communication Theory Today*, Oxford - Cambridge: Polity Press.
- **Coriat, B. & Petit, P.**, 1991, *"Deindustrialisation and Tertiatization: Towards a New Economic Regime?"*, Amin A. & Dietrich, M., 1991.
- **Douglas, I.** 1997, *"Globalisation and the End of the State?"*, *New Political Economy*, Vol. 2, No 1.
- **Dertouzos, M.**, 1992, *«Communications, Computers and Networks»*, *Scientific American*, September 1991.
- **Diskin, J. & Koechilin, T.**, 1994, *«Liberal Political Economy and Global Capitalism»*, *Review of Radical Political Economics*, Vol. 26, No 3.
- **Featherstone, M.**, 1988, *«In Pursuir of the Postmodern: An Introduction»*, *Theory Culture & Society*, Vol. 5, 2-3, 195-215.
- **Friedman, J.**, 1988, *Cultural Logics of the Global System: A Sketch*, *Theory Culture & Society*, Vol. 5, 2-3, 446-460.
- **Frobel, F., et. al.**, 1980, *The New International Division of Labour*, Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- **Habermas, J.**, 1993 (1985), *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεοτερικότητας*, Δώδεκα παραδόσεις, Μετφρ. Λ. Αναγνωσπου-Α. Καραπαθή, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- **Habermas, J.**, 1994, *Αγώνες αναγνώρισης στο Δημοκρατικό Κράτος Δικαίου*, Προλεγόμενα Μ. Σταθόπουλος, Μετφρ.-Επιμ. Θ. Γεωργίου, Αθήνα, εκδ. Λιβάνης.
- **Harvey, D.**, 1995 (1990), *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Blackwell.
- **Hirst P. & Thompson Gr.**, 1996, *Globalization in Question*, London, Policy Press.

- **Kumar, K.**, 1995, *From Post-Industrial to Post-Modern Society. New Theories of the Contemporary World*, London, Blackwell.
- **Lyotard, J.-F.**, 1998 (1979), *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση*, Μετφρ. Κ. Παπαγιώργης, Προλεγόμενα Θ. Γεωργίου, Αθήνα, εκδ. Γνώση.
- **Marx, K.**, 1975, *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*. Collected Works, Vol. 3, London, Lawrence & Wishart.
- **Melody, W.**, 1994, «*Electronic Networks and Changing Knowledge*», D. Crowley & D. Mitchell, eds, 1994, 254-273.
- **Mittelman, H.**, 1995, «*Rethinking the International Division of Labour in the Context of Globalisation*», Third World Quarterly, Vol. 16.
- **Morris-Suzuki, T.**, 1984, «*Robots and Capitalism*», New Left Review, No 147.
- **Murray, F.**, 1983, «*The Decentralisation of Production. The Decline of the Mass-Collective Worker?*», Capital & Class, No 19.
- **O' Brien, R.**, 1992, *Global Financial Integration: The End of Geography*, London: Pinter.
- **OECD**, 1993, *Quarterly National Accounts*.
- **Piore, M.J. & Sabel, C.F.**, 1984, *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, New York: Basic Books.
- **Poster, M.**, 1990, *The Mode of Information, Poststructuralism and Social Context*, Cambridge, Polity Press.
- **Poster, M.**, 1994, «*The Mode of Information and Postmodernity*», D. Crowley & D. Mitchell, eds, 1994, 173-192.
- **Ramtin, R.**, 1991, *Capitalism and Automation. Revolution in Technology and Capitalism Breakdown*, London: Pluto Press.
- **Rorty, R.**, 1989, *Contingency, irony and solidarity*, Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- **Rorty, R.**, 1985, «*Habermas and Lyotard on Postmodernity*», Bernstein, R.J., ed., 1985, 161-175.
- **Seidman, S.**, 1994, «*Introduction*», Seidman, S., ed., 1994, 1-23.
- **Seidman, S.**, ed., 1994, *The Postmodern Turn. New Perspectives on Social Theory*, Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- **Σεραφεινίδου, Μ.**, 1991, *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, Ο ρόλος των μέσων στην αναπαραγωγή του σύγχρονου καπιταλισμού, Β' έκδοση, Αθήνα, Gutenberg.
- **Weber, M.**, 1988 (1905), «*Die Objektivität sozialwissenschaftlicher und sozial-politischer Erkenntnis*», M. Weber, 1988, 146-214.
- **Weber, M.**, 1991, «*Η "Αντικειμενικότητα" της Κοινωνιοεπιστημονική και κοινωνικοπολιτικής γνώσης*», Μετφρ. Μ.Γ. Κυπραίος, Weber, 1991, 59-131.
- **Weber, M.**, 1988, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Hrsg. J. Winckelmann, Tübingen: J.C.B. Mohr.
- **Weber, M.**, 1991, *Η Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, Πρόλογος-Εισαγωγή-Μετάφραση Μ.Γ. Κυπραίος, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.